

РИНКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

DOI: 10.31617/2.2024(50)02
УДК 351.01+94]:338.48(477)

ГЛАДКИЙ Олександр,
д. геогр. н., професор,
професор кафедри туризму та
менеджменту креативних індустрій
Державного торговельно-економічного
університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна
o.gladkey@knute.edu.ua

HLADKYI Oleksandr,
Doctor of Science (Geography),
Professor, Professor at the Department
of Tourism and Creative Industries
Management
State University of Trade and Economics
19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
ORCID: 0000-0002-0600-0832

ГАШИМОВ Мікаель,
аспірант кафедри туризму
та менеджменту креативних індустрій
Державного торговельно-економічного
університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна
m.hashimov@knute.edu.ua

HASHIMOV Mikael,
Post-Graduate student at the Department
of Tourism and Creative Industries
Management
State University of Trade and Economics
19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
ORCID: 0009-0004-6863-6600

РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВО- ІСТОРИЧНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Розвиток військово-історичних компонентів в організації подорожей та дозвілля набув значного поширення в екскурсійній та туристично-рекреаційній справі, готельному та ресторанному бізнесі, що дає змогу широко використовувати його ресурси в діяльності туристичних підприємств. Військово-історичний туризм покликаний задовольнити всебічний інтерес туристів до військових знань і військової справи в наш час. Використовуючи військово-історичні туристичні знання, можна сформувати шанобливе ставлення до військовослужбовців та їх ролі у розвитку суспільства. Метою дослідження є розроблення ключових напрямів наукових стратегій формування та розвитку військово-історичного туризму як важливого елемента спеціалізованого туризму України, що виступає складовою отримання базової військової підготовки, фізичної підготовки

DEVELOPMENT OF MILITARY-HISTORICAL TOURISM IN UKRAINE

The development of military-historical components in the organization of travel and leisure has gained a significant popularity in the excursion and tourist-recreation business as well as in hotel and restaurant services, which makes it possible to widely use its resources in the activities of tourist enterprises. Military-historical tourism is designed to satisfy the comprehensive interest of tourists in military knowledge and military affairs in our time. Using military-historical knowledge, everyone can form a respectful attitude towards military personnel and their role in the society development. The purpose of the study is to develop key areas of scientific strategies for the formation and development of military-historical tourism as an important element of specialized tourism in Ukraine, which is a component of obtaining basic military training, physical training for young men and women for service in the Armed Forces, training for self-defense,

Copyright © Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії Creative Commons Attribution License 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

для юнаків та дівчат до служби в ЗСУ, підготовки до самозахисту, отримання навичок володіння зброєю, а також елементом вишукання пам'яті загиблих захисників України. Це дослідження засноване на науково-діалектичному методі. Також основними методами дослідження є: метод описового аналізу, літературно-довідковий аналіз, аналітичний метод та науковий синтез. Розкрито особливості військово-історичного туризму як важливого напрямку спеціалізованого туризму України. Наведено провідні результати класифікації військово-історичного туризму у працях українських учених. Визначено основні фактори, що впливають на розвиток військово-історичного туризму. Систематизовано ресурсну базу військово-історичного туризму України за регіонами та видовим складом. Проаналізовано ключові дестинації військово-історичного туризму різних регіонів України. Проведено детальний аналіз стратегічних напрямів розвитку військово-історичного туризму в Україні з використанням методик SWOT-аналізу, аналізу макросередовища PESTLE та мікросередовища COSMIC. Визначено основні стратегічні напрями розвитку військово-історичного туризму в Україні на період до 2030 р., систематизовано ключові завдання та напрями їх реалізації, окреслено очікувані результати формування та розвитку мережі військово-історичного туризму в Україні. Запропонована Стратегія напрямів розвитку військово-історичного туризму України передбачає розроблення широкої низки заходів соціального, політичного, ринкового, організаційного, краєзнавчого, природоохоронного характеру. Реалізація Стратегії спрямована на розвиток внутрішньої та зовнішньої політики України у сфері військово-історичного туризму, створення належних умов для зростання кількості туристів, що відвідують Україну, і, як результат, на покращення економічної ситуації в країні.

Ключові слова: військово-історичний туризм, класифікація, фактори, організаційно-інформаційні заходи, SWOT-аналіз, PESTLE-аналіз, COSMIC-аналіз, дестинації, ресурси, стратегічні напрями.

JEL Classification: L83.

Вступ

Розвиток військово-історичних компонентів в організації подорожей та дозвілля набув значного поширення в екскурсійній та туристично-рекреаційній справі, готельному і ресторанному бізнесі,

acquiring weapons skills, as well as an element of commemoration of the fallen defenders of Ukraine. This study is based on the scientific-dialectical method. Also, the main methods of this study are: the method of descriptive analysis, literary and reference analysis, analytical method as well as scientific synthesis. The peculiarities of military-historical tourism as an important direction of specialized tourism of Ukraine are revealed. The leading results of military-historical tourism classification in the works of Ukrainian scientists are presented. The main factors influencing the development of military-historical tourism have been identified. The resource base of military-historical tourism in Ukraine by regions and species composition has been systematized. The key destinations of military-historical tourism in different regions of Ukraine are analyzed. The detailed analysis of the strategic directions of military-historical tourism development in Ukraine was carried out using the methods of SWOT analysis, PESTLE macro-environment analysis and COSMIC micro-environment one. The main strategic directions of military-historical tourism development in Ukraine for the period until 2030 have been determined. The key tasks and directions of their implementation have been systematized as well as the expected results of the formation and development of military-historical tourism network in Ukraine have been outlined. The proposed Strategy for the development directions of military-historical tourism in Ukraine provides the development of a wide range of measures in social, political, market, organizational, local history as well as in environmental protection fields. The implementation of the Strategy is aimed at the development of Ukraine's domestic and foreign policy in the field of military-historical tourism, creation of appropriate conditions for the growth of the number of tourists visiting Ukraine, and, as a result, at the improvement of the economic situation in the country.

Keywords: military-historical tourism, classification, factors, organizational and information measures, SWOT analysis, PESTLE analysis, COSMIC analysis, destinations, resources, strategic directions.

що дає змогу широко використовувати його ресурси в діяльності туристичних підприємств. Військово-історичний туризм (ВІТ) в наші часи покликаний задовольняти всебічний інтерес громадян до військових знань і військової справи, сприяти формуванню в суспільстві шанобливого ставлення до військових, до понять честі та доблесті, сприяти вихованню патріотизму і становленню громадянської позиції, розвитку туристичної освіти та систематизації знань про захист Батьківщини і героїчні сторінки її історії, а також має стимулювати використання та збереження тих військових туристичних ресурсів, що визначаються підвищеною ефективністю їх запровадження в практичну діяльність туристичних підприємств. Крім того, доцільно зазначити, що метою військового туризму є поштовх в отриманні базової військової підготовки, фізичної підготовки для юнаків та дівчат до служби в Збройних силах України (ЗСУ), підготовки до самозахисту, навичок володіння зброєю; він також має функцію меморіального туризму, вшанування пам'яті загиблих захисників України.

Формування та розвиток ВІТ потребує виконання цілої низки заходів з пошуку шляхів теоретичного обґрунтування ролі ВІТ як важливого напрямку спеціалізованого туризму України, формування розгорнутої систематизації та класифікації його видів, визначення основних факторів, що впливають на його розвиток, систематизації ресурсної бази ВІТ України за регіонами та видовим складом, а також детального аналізу ключових локацій ВІТ різних регіонів України.

Наукові дослідження щодо аналізу особливостей формування та розвитку військово-історичного туризму здійснювали як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Зокрема, аналітичний звіт колективу українських науковців містить докладну оцінку втрат туристичної індустрії від війни в Україні (Ткаченко та ін., 2024). Також важливими у контексті нашого дослідження видаються праці, присвячені вивченню: фортифікаційних споруд в Україні (Ткаченко & Клімова, 2021); особливостей музейного туризму України (у тому числі військово-історичних музеїв як об'єктів військового туризму), замків та фортифікаційних комплексів (Чикайло та ін., 2011; Любіцева & Шпарага, 2021; Шпарага, 2022); розвитку ресурсної бази військового туризму України (Смірнов & Джибо, 2020a–c; Zhibo, 2022); сучасним різновидам вітчизняного туризму (Кляп & Шандор, 2013); особливостей функціонування та основних тенденцій розвитку військового туризму в Україні (Мельник, 2011; Корсак & Ільницький, 2017); мілітарі-туризму як інноваційного напрямку екстремального та пізнавально-розважального туризму (Кушнарьов & Поліщук, 2018).

Однак наведені дослідження не розкривають повною мірою питання розроблення ефективних наукових стратегій формування та розвитку військово-історичного туризму в Україні.

Ця стаття має за мету сформулювати ключові напрями та дорожні карти становлення і розвитку військово-історичного туризму як важливої складової спеціалізованого туризму в Україні, що є невіддільною складовою базової військової та фізичної підготовки, процесу формування в юнаків і дівчат навичок самозахисту, володіння зброєю, а також проведення заходів із вшанування пам'яті загиблих захисників України.

Дослідження засноване на науково-діалектичному методі. Також основними методами дослідження є: метод описового аналізу, літературно-довідковий аналіз, аналітичний метод та науковий синтез.

1. Сутність військово-історичного туризму та наукові основи його формування та розвитку

Військово-історичний туризм охоплює не лише подорожі старовинними замками чи фортифікаційними спорудами давнини (Ткаченко & Клімова, 2021), місцями історичних битв, територіями скоєння масових воєнних злочинів (концтаборами, містами, які знищені та жителі яких зазнали репресій в російсько-українській війні) або музеями військової техніки й обладнання (включно з наземною, повітряною, водною чи космічною інфраструктурою). Він передусім спрямований на формування в суспільстві шанобливого ставлення до військової справи, честі і доблесті, на систематизацію знань про захист Вітчизни і героїчні сторінки її історії, на розбудову ідеологічних парадигм національної єдності (Гладкий, 2023a). Ключовими складовими такої парадигми в умовах, коли Україна потерпає від війни, стає свідомий вибір багатьох молодих людей, що проходять військову підготовку, бо розуміють, що рано чи пізно їх призвуть до ЗСУ. А хтось обирає для себе військову справу й проходить курси користування зброєю, тренінг з виживання тощо. І це не тільки історія, це реалії нашого життя.

ВІТ відіграє важливу роль у становленні особистісних переконань громадян країни; у формуванні свідомого вибору молоддю військових спеціальностей, системи поглядів про місце і роль рідної держави у світовій системі цінностей та переконань. Його невіддільною частиною є відвідування історичних реконструкцій різноманітних військових подій, військових парадів і церемоній, а також спілкування з військовослужбовцями, що мають власний досвід участі в бойових діях у різних природних та суспільно-політичних умовах (Корсак & Ільницький, 2017).

Для формування зацікавленості в професії військового в рамках ВІТ відвідувачі знайомляться з військовою технікою різних епох, навичками ближнього та дальнього бою, що поширені в різні часи, беруть участь у різноманітних змаганнях з використанням історичної

військової техніки, форменого одягу й екіпірування, навчальних стрільбах з історичної та сучасної зброї, відвідують військові полігони як глядачі тощо (Гладкий, 2022).

Кляп та Шандор (2013) поділяють ВІТ на підвиди, які представлено на *рис. 1*.

Рис. 1. Підвиди військово-історичного туризму

Джерело: (Кляп & Шандор, 2013).

Кушнар'єв та Поліщук (2018) запропонували свою класифікацію видів ВІТ (*рис. 2*).

Обидві класифікації схожі між собою та переважно доповнюють й уточнюють одна одну. На їх основі можна зробити висновок про те, що ВІТ містить у собі історико-пізнавальні аспекти, знайомство зі службою в армії (як в різні історичні часи, так і на сучасному етапі), спортивні змагання з використанням військової техніки і спорядження різних історичних періодів, організацію історичних військових реконструкцій, ігор і тренувань для дітей та молоді, а також ознайомлення військовослужбовців і всіх охочих з основами професії військового для подальшого свідомого вибору майбутньої військової спеціальності (Любіцева & Шпарага, 2021).

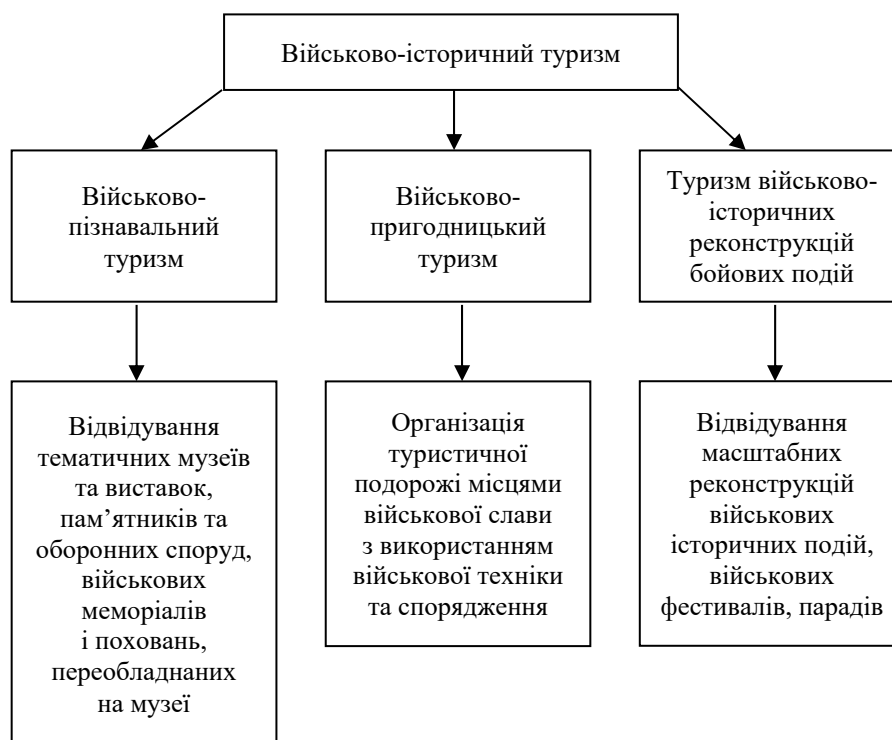

Рис. 2. Підвиди військово-історичного туризму

Джерело: (Кушнар'єв & Поліщук, 2018).

На розвиток ВІТ неабиякий вплив має політичний клімат у країні. Значну роль у його розвитку відіграють соціально-економічні та суспільно-історичні чинники. Традиційно істотний вплив мають культурні фактори, наприклад рівень зацікавленості у подіях військової історії та традиціях. Крім того, впливають і проблеми міжнародної та регіональної безпеки (Мельник, 2011) і, безумовно, сучасні воєнні події, що переживає Україна в наші часи (Гладкий, 2022; Ткаченко та ін., 2024).

Активний розвиток ВІТ має супроводжуватися цілою низкою організаційно-інформаційних заходів. Серед них: підтримка функціонування й популяризація військово-історичних дестинацій, залучення додаткових інвестицій для проведення різноманітних військово-історичних заходів, парадів, реконструкцій ключових битв тощо (див. рис. 1; 2), поширення інформаційної обізнаності, збереження та відновлення історичної пам'яті щодо різноманітних військово-історичних подій та локацій, створення максимально сприятливого організаційного клімату на ринку туристичних послуг для військово-історичного сегмента, проведення низки заходів пам'яті про воєнні події сучасності або історичної минувшини, спрямовані на патріотичне виховання населення на базі об'єктів ВІТ (Чикайло та ін., 2015).

2. Характеристика розвитку військово-історичного туризму в Україні

За даними фахівців з туризму географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Смирнов & Джибо, 2020а), в Україні функціонує понад 280 туристичних локацій військово-історичного характеру. З них понад 200 об'єктів входять до групи краєзнавчих музеїв з військовим відділом, працює 31 військово-історичний музей та 40 військових меморіалів та укріплень (табл. 1).

Таблиця 1

Ключові пам'ятки військово-історичного туризму України за регіонами та видовим складом станом на 2021 р.

Регіон	Площа (км ²)	Чисельність наявного населення (тис. осіб)	Кількість пам'яток воєнного туризму	З них:		
				меморіали та укріплення	військово-історичні музеї	краєзнавчі музеї з військовим відділом
Автономна Республіка Крим і місто Севастополь	27 064	2 353.1	19	8	4	7
Вінницька область	26 513	1 529.1	20	3	2	15
Волинська область	20 144	1 027.4	7	0	1	6
Дніпропетровська область	31 914	3 142.0	7	1	0	6
Донецька область	26 517	4 100.3	14	1	1	12
Житомирська область	29 832	1 195.5	11	1	0	10
Закарпатська область	12 777	1 250.1	9	3	0	6
Запорізька область	27 180	1 666.5	17	1	2	14
Івано-Франківська область	13 900	1 361.1	13	0	2	11
Київська область і місто Київ	28 970	4 750.7	23	5	1	17
Кіровоградська область	24 588	920.1	9	0	2	7
Луганська область	26 684	2 121.3	21	5	3	13
Львівська область	21 833	2 497.8	8	2	1	5
Миколаївська область	24 598	1 108.4	5	0	1	4
Одеська область	33 310	2 368.1	10	2	1	7
Полтавська область	28 748	1 371.5	8	0	1	7
Рівненська область	20 047	1 148.5	7	0	1	6
Сумська область	23 834	1 053.5	13	4	1	8
Тернопільська область	13 823	1 030.6	8	0	1	7
Харківська область	31 415	2 633.8	16	2	1	13
Херсонська область	28 461	1 016.7	4	0	1	3
Хмельницька область	20 645	1 243.8	8	0	1	7
Черкаська область	20 900	1 178.3	11	1	1	9
Чернівецька область	8 097	896.6	2	0	0	2
Чернігівська область	31 865	976.7	9	1	2	6

Джерело: (Zhibo, 2022).

Найбільша концентрація військово-історичних локацій у розрахунку на 10 тис. км² території регіону спостерігається в Івано-Франківській області (коефіцієнт густоти становить 9.3 од.), а найвища щільність військово-історичних пам'яток у розрахунку на кількість наявного населення характерна для Вінницької та Сумської області (коефіцієнт густоти – 0.13 та 0.12 од. відповідно у розрахунку на 1 тис. населення).

Також високими показниками концентрації та щільності військово-історичних локацій серед регіонів України визначаються Київська (з м. Київ), Луганська, Закарпатська області, Автономна Республіка Крим (з м. Севастополь), а також Запорізька, Кіровоградська, Черкаська,

Чернігівська та Житомирська області. Однак розрахований нами коефіцієнт кореляції між показниками площі території окремих регіонів України та кількістю військово-історичних локацій встановив дуже низький рівень залежності між цими двома явищами (0.35 од.). Це свідчить про високу розосередженість військово-історичних пам'яток територією України та низьку залежність їх місцеположення від особливостей територіальної приналежності останніх. Проте ситуація змінюється. Нещодавно Державне агентство розвитку туризму України (ДАРТ) порушувало питання щодо формування нових маршрутів пам'яті новітньої історії України в Київській, Харківській та інших деокупованих областях України. Це має істотно змінити показники концентрації та щільності військово-історичних локацій у зазначених регіонах.

Дещо інша ситуація склалася при розрахунках коефіцієнта кореляції між показниками чисельності наявного населення окремих регіонів України та кількістю військово-історичних дестинацій. Він становить 0.55 од., що свідчить про слабкий прямий зв'язок між досліджуваними явищами. Отже, локалізація військово-історичних пам'яток визначається дещо підвищеною супідрядністю до показників територіальної концентрації населення України. Цей факт має глибоке пізнавальне значення, оскільки свідчить про можливі напрями розроблення ефективних стратегій залучення військово-історичних компонентів туризму при організації подорожей та дозвілля в сучасних умовах.

Івано-Франківська, Вінницька, Луганська, частково Запорізька області характеризуються однаково високими показниками територіальної концентрації (у розрахунку на 10 тис. км²) та щільності (у розрахунку на 1 тис. наявного населення) військово-історичних дестинацій. Саме ці регіони, розташовані у західних, центральних та південних регіонах держави, можуть виступати майбутніми вузлами для розроблення ключових стратегічних напрямів розвитку ВІТ в Україні. Вплив потенціалу військово-історичних об'єктів окреслених вище регіонів, розрахований методом багатокутників Тіссена, підтвердив виключно важливе місцеположення означених локацій в загальній структурі мережі ВІТ.

Низькі показники концентрації та щільності військово-історичних локацій серед регіонів України характерні для Чернівецької, Дніпропетровської, Миколаївської, Херсонської та низки інших областей сходу. Донецька, Херсонська і Запорізька області – це цілісні полігони війни, де від 2022 р. й дотепер відбуваються воєнні події. Тому зміни в показниках концентрації та щільності військово-історичних локацій у них ще попереду. Попри вигідне розташування у просторі (більшість із них займають прикордонне або приморське положення), а також доволі високі показники чисельності наявного населення (Донецька, Дніпропетровська та Львівська області), вони не отримали високих показників концентрації та щільності серед регіонів України через низький рівень розвитку військово-історичних дестинацій, недостатню

роботу військово-історичних і краєзнавчих музеїв, а також через втрати внаслідок воєнних подій 2014–2023 рр. При чому Чернівецька та Дніпропетровська області характеризуються найменшими показниками територіальної концентрації (у розрахунку на 10 тис. км²) та щільності (у розрахунку на 1 тис. наявного населення) військово-історичних дестинацій. Вони також суттєво потерпають від воєнних дій та майже щоденних обстрілів. Їх низький потенціал потребуватиме розроблення дієвих механізмів оптимізації розвитку мережі військово-історичних пам'яток України після завершення війни.

У структурі видового складу військово-історичних локацій України переважають краєзнавчі музеї з військовим відділом (Шпарага, 2022). На них припадає 72.4% загальної кількості дестинацій. Найбільша частка краєзнавчих музеїв у структурі кожного регіону України, зокрема, (понад 85%) характерна для Житомирської, Кіровоградської, Тернопільської, Хмельницької та Чернівецької області (в останній їх частка найбільша) (Шпарага, 2021a). Це має глибоке пізнавальне значення, адже переважна більшість із цих регіонів має яскраво виражену аграрну спеціалізацію господарювання, низький рівень урбанізації та нижчий за середній рівень розвитку сервісу й соціальних послуг. Отже, розвиток мережі краєзнавчих музеїв із військовим відділом нами вважається початковим етапом формування системи військово-історичних локацій через його низьку ефективність, інформативність та незначну притягальну й просвітницьку дію (Смирнов & Джибо, 2020b; Ткаченко та ін., 2024).

Меморіали та військові укріплення становлять 14.3% загальної кількості військово-історичних локацій України. Найбільша їх частка в структурі кожного регіону України, зокрема, спостерігається в зонах активних військових подій та в місцях бойової слави. Це: АР Крим (переважно за рахунок міста Севастополь) – 42.1%, Волинська обл. – 42.6%, Закарпаття – 33.3% та Сумська обл. – 30% (Смирнов & Джибо, 2020a; Ткаченко та ін., 2024). При цьому на Крим і Севастополь припадає 20% усіх меморіалів та військових укріплень в Україні. Найбільш відомими серед них є Братська могила жертв фашистського терору, Обеліск Слави, Михайлівська батарея, Меморіальний комплекс "Сапун-гора", Панорама "Оборона Севастополя 1854–1855 років", Діорама "Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 року", 35-та берегова батарея, 30-та берегова батарея та ін. Серед інших відомих меморіалів та військових укріплень в регіонах України особливу популярність мають: залишки бункера Гітлера (Ставка Гітлера) – "Вервольф" та Історико-меморіальний комплекс пам'яті жертв фашизму (Вінницька обл.), Меморіальний комплекс "Жертвам фашизму" на місці концтабору військовополонених "Офлаг-365" та Меморіальний комплекс "Вічна Слава" (Волинська обл.), Діорама "Битва за Дніпро" (Дніпропетровська обл.), Меморіальний комплекс "Савур-могила" (Донецька обл.), Військово-історичний комплекс "Скеля" (Житомирська обл.), Лінія Арпада та бункер Михайла Штаєра

(Закарпатська обл.), Меморіальний комплекс на честь воїнів, загиблих під час форсування Дніпра (Запорізька обл.), Київський укріплений район, меморіальний комплекс на місці розташування фашистського концтабору "Дарниця", тунелі під Дніпром та прирусова залізниця в районі Києва, сталінське метро та Об'єкт № 1, меморіальний комплекс "Букринський плацдарм" (Київська обл.), Меморіальні комплекси "Міус-фронт" та "Привільнянський плацдарм" (Луганська обл.), Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів "Тюрма на Лонцького" та Меморіальний комплекс "Колтівський прорив" (Львівська обл.), Меморіал героїчної оборони Одеси та Одеські катакомби (Одеська обл.), Комплекс пам'яток у Спадщанському лісі – центрі організації партизанського з'єднання на чолі з командиром С. А. Ковпаком і комісаром С. В. Рудневим (Сумська обл.), Меморіальний комплекс "Дробицький яр" (Харківська обл.), Меморіал "Пагорб Слави" (Черкаська обл.), Музейно-меморіальний комплекс партизанської слави (Чернігівська обл.), численні кріївки часів Української повстанської армії (УПА).

Військово-історичні музеї займають у структурі військово-історичних локацій України 11.1%. Найбільша їх частка в структурі кожного регіону України, зокрема, спостерігається в Автономній Республіці Крим (21%), Кіровоградській (22,2%), Миколаївській (20%), Херсонській (25%) та Чернігівській (22%) областях (Любіцева & Шпарага, 2021). На АР Крим і м. Севастополь знову припадає найбільша частка (12.9%) усіх військово-історичних музеїв в Україні. Це Військово-морський музейний комплекс "Балаклава", Військово-історичний комплекс "Михайлівська батарея", а також Секретний музей з ремонту підводних човнів (К-825) і Центральний військово-морський музей. Серед інших відомих військово-історичних музеїв в регіонах України особливу популярність мають: Волинський музей українського війська та воєнної техніки (Волинська обл.), Приватний військово-історичний музей м. Маріуполь (Донецька обл.), Музей історії зброї та Музей техніки "Фаєтон" (Запорізька обл.), Музей "Герої Дніпра" і Музей визвольної боротьби імені Степана Бандери (Івано-Франківська обл.), Національний музей історії України у Другій Світовій війні та Національний військово-історичний музей (м. Київ), Національний музей-заповідник "Битва за Київ у 1943 році" (Київська обл.), Авіаційно-технічний музей (Луганська обл.), Музей історії військ Прикарпатського військового округу і Музей-кріївка УПА (Львівська обл.), Очаківський військово-історичний музей та музей "Підпільно-партизанського руху на Миколаївщині" (Миколаївська обл.), Військово-історичний музей Південного оперативного командування ЗСУ (Одеська обл.), Музей важкої бомбардувальної авіації (філія Національного військово-історичного музею України, Полтавська обл.), Табір ВО УПА "Волинь-Південь" (Тернопільська обл.) (Шпарага, 2021b); Музей "Подвиг" (Херсонська обл.), Музей-панорама "Визволення Проскурова" (Хмельницька обл.), Військово-історичний музей імені М. П. Кирпоноса, Чернігівський військово-історичний музей (Чернігівська обл.) та ін.

3. Аналітична оцінка розвитку військово-історичного туризму в Україні

Для кількісної та якісної оцінки стратегічних напрямів розвитку військово-історичного туризму в Україні в сучасних умовах фахівцями географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Смирнов & Джибо, 2020b) використано декілька загальновідомих методик:

- *SWOT*-аналіз¹;
- аналіз макросередовища *PESTLE*²;
- аналіз мікросередовища *COSMIC*³.

У рамках *PESTLE*-аналізу серед основних можливостей політичного середовища, на думку авторів роботи (Смирнов & Джибо, 2020b), можна виділити наявність конфлікту та воєнних дій на території України, що можуть стимулювати попит на ВІТ та створення нових локацій у цій галузі. Одними з основних політичних можливостей *PESTLE*-аналізу стали також сприятливі відносини України з країнами Великої сімки та з низкою ключових держав Європейського Союзу, що можуть збільшити попит на військовий туризм в Україні. Основними політичними загрозами стали корупційні ризики в країні, а також недосконалість законодавства в межах регулювання туристичної діяльності.

Ключовими економічними можливостями реалізації стратегічних напрямів розвитку військово-історичного туризму в країні є всебічна міжнародна підтримка України у воєнному протистоянні 2022–2024 рр. Натомість основними економічними загрозами стали високий рівень фінансово-економічної небезпеки, з яким стикаються туристичні підприємства, що діють в умовах воєнного стану в Україні, а також різке зниження якості туристичного сервісу через систематичні відключення електроенергії, ускладнення логістики, додаткові затрати на організацію безпечних подорожей, незадовільний стан туристичної інфраструктури, що постраждала від воєнних дій.

Серед можливостей соціального середовища доцільно виділити підвищений інтерес до воєнної історії України з боку свідомих громадян держави та іноземців, зростання популярності військово-історичних івентів та локацій серед українців і європейців, кардинальна зміна споживчих звичок в туризмі України, а також зростання ролі нашої держави у світовій військовій справі.

¹ Від: *strengths, weaknesses, opportunities, threats* – сильні сторони, слабкі сторони, можливості, загрози (англ.).

² Від: *political, economic, social, technological, legal, environmental* – політичне, економічне, соціальне, технологічне, юридичне, екологічне середовище (англ.).

³ Від: *customer, organization, system, market, industry, competitor* – клієнт, організація, система, ринок, галузь, конкурент (англ.).

Основними можливостями технологічного середовища реалізації напрямів розвитку ВІТ в Україні став бурхливий розвиток технологій віртуальної та доповненої реальності, інтерактивних методів ведення екскурсій і музейної справи, а також широке застосування сучасних інформаційних технологій у галузі туризму, онлайн-бронювання турів і квитків, цифрових технологій ведення готельного бізнесу, роботизації та автоматизації готельних процесів, що може значно полегшити доступ до військових музеїв та інших пам'яток і підвищити рівень обслуговування туристів у сфері гостинності (Гладкий, 2022). З метою забезпечення безпеки туристів окремі DESTИНАЦІЇ військово-історичного профілю доречно віртуалізувати, оскільки до них фізично немає доступу.

Ключовою загрозою юридичного середовища розвитку військово-історичного туризму залишаються зміни в законодавстві України щодо регулювання функціонування туристичного сектору. В рамках природного середовища доцільно широко використати всі можливості та переваги, що забезпечують унікальні природні ресурси України, пов'язані з військовою історією, які можуть використовуватися для створення військово-тематичних туристичних маршрутів і послуг. Серед загроз природного середовища виділяють: екологічні проблеми, що пов'язані з використанням військової техніки в туризмі; залежність військово-історичного туризму від сезонних факторів; а також низький рівень екологічної свідомості в країні, що може негативно впливати на поведінку туристів.

При здійсненні *COSMIC*-аналізу мікросередовища напрямів розвитку ВІТ сильною стороною клієнтської бази стала значна чисельність поціновувачів воєнної історії України, що виявлена в результаті наукових досліджень (Смирнов & Джибо, 2020b), а ключовими напрямами ВІТ є відвідування полів битв, військових музеїв та військових реконструкцій. Слабкою стороною клієнтської бази є недостатня поінформованість потенційних відвідувачів військово-історичних локацій у наявності й особливостях функціонування різноманітних івентів та об'єктів галузі.

Сильними сторонами організаційної складової *COSMIC*-аналізу є наявність широкого кола туристичних компаній, які здатні організувати військово-історичні тури в Україні, мають досвідчених кваліфікованих гідів, що можуть надати історичний контекст та інформацію про відповідні військові об'єкти. Слабка сторона – питання безпеки туристичних івентів та DESTИНАЦІЙ, особливо під час оголошення повітряних тривог, відвідування активних військових зон або використання воєнного обладнання. Щодо системної складової *COSMIC*-аналізу сильними сторонами є розробка зручних інформаційних джерел з широким використанням мультимедійних технологій віртуальної та

доповненої реальності, що містять детальні, вірогідні та повноцінні дані про варіанти турів, розклади і ціни, особливості відвідування локацій та організації івентів. Також сильною системною стороною є широка пропозиція варіантів онлайн-бронювання й оплати туристичних сервісів, що допомагає спростити процес бронювання для клієнтів і підвищити ефективність роботи туристичних компаній. Слабкою стороною натомість є недостатньо активне використання платформ соціальних мереж для демонстрації унікального досвіду й історичного значення напрямів розвитку ВІТ в Україні.

На ринок воєнного туризму в Україні істотно впливають політична нестабільність і проблеми безпеки під час воєнного стану (Гладкий, 2023b), що стають головною загрозою розвитку ВІТ в Україні. До слабких сторін ринкової складової *COSMIC*-аналізу слід також віднести відсутність чіткої підтримки ВІТ з боку держави.

Сильними галузевими перевагами *COSMIC*-аналізу стали висхідна конкуренція в сегменті ВІТ з боку інших країн та їх локацій (військові музеї, меморіальні пам'ятки тощо). Також сильною стороною галузі ВІТ України є наявність унікальних історичних пам'яток, пов'язаних з воєнним туризмом, а також їх переважне розташування в місцях із достатньо розвинутою сервісною складовою господарства та іншими туристичними атракціями. Слабкими галузевими складовими *COSMIC*-аналізу можна вважати значний вплив на розвиток туристичних послуг в цілому, запровадження воєнного стану в Україні та наслідки пандемії *COVID-19*.

Нарешті, дестинації військово-історичного туризму в Україні розвиваються в умовах недостатньої насиченості галузі конкурентами, що працюють на ринку воєнного туризму в Україні (туристичними компаніями цього сегмента, а також музейними організаціями та підприємствами, що надають сервісні послуги з відвідування військово-історичних меморіалів та укріплень). Підтримка постійного контакту з клієнтами і надання якісного обслуговування залишаються пріоритетними для означених вище підприємств, отже, конкурентна складова *COSMIC*-аналізу позитивно впливає на розвиток військово-історичного туризму в Україні загалом.

На основі *COSMIC*- та *PESTEL*-аналізу можна сформуванати *SWOT*-аналіз стратегічних напрямів розвитку військово-історичного туризму в Україні (табл. 2).

Наведений *SWOT*-аналіз напрямів розвитку ВІТ в Україні істотно доповнює та розширює попередньо проведені аналізи макро- та мікросередовища *PESTLE* і *COSMIC*. Він дає змогу виділити сильні та слабкі сторони, оцінити можливості подальшого розвитку військово-історичного туризму в Україні.

Таблиця 2

SWOT-аналіз стратегічних напрямів розвитку
військово-історичного туризму в Україні

<i>Сильні сторони (S)</i>	<i>Слабкі сторони (W)</i>
Унікальні історичні та культурні традиції, пов'язані з військовою історією, архітектурою та пам'ятками	Низький рівень інформаційної та сервісної підтримки військового туризму
Локалізація на територіях з великою насиченістю туристичними маршрутами, подіями, дестинаціями	Недостатньо високий рівень сервісу й обслуговування туристів у сфері гостинності, харчування, транспортних послуг
Низькі ціни на туристичне обслуговування	Відсутність належної підтримки розвитку військово-історичного туризму з боку держави
Підвищений інтерес до військової історії та пам'яток, особливо серед іноземців	Висока вартість організації й проведення турів, особливо з використанням методу історичних реконструкцій та історичної військової техніки
Наявність достатньо кваліфікованого персоналу для проведення військово-історичних екскурсій, квестів, походів, реконструкцій тощо	Висока залежність військово-історичного туризму від політичної ситуації в країні, економічної нестабільності та міжнародної турбулентності
<i>Можливості (O)</i>	<i>Загрози (T)</i>
Активне використання мультимедійних технологій віртуальної та доповненої реальності може допомогти залучити більше клієнтів	Запровадження воєнного стану в Україні та виникнення постійних загроз через повітряні тривоги й ведення військових дій суттєво обмежують розроблення та реалізацію стратегічних напрямів розвитку військово-історичного туризму
Гнучке пристосування до мінливих тенденцій ринку військово-історичного туризму і розроблення тематично нових та інноваційних варіантів турів може допомогти туристичним компаніям залишатися конкурентоспроможними	Складна санітарно-епідеміологічна ситуація в Україні, що залишилася після завершення восени 2022 р. пандемії коронавірусної інфекції SARS-CoV-2 COVID-19, суттєво обмежує розроблення та реалізацію стратегічних напрямів розвитку військово-історичного туризму
Формування унікальних пропозицій військово-історичного туризму, заснованих на накопиченому тематичному досвіді та широкому партнерстві з місцевими організаціями, може допомогти туристичним компаніям виділитися серед конкурентів	Висока конкуренція з іншими країнами (переважно в рамках ЄС та НАТО)
Формування стабільного джерела валютних надходжень до країни завдяки залученню іноземних інвестицій та запрошенню туристів з інших країн	Юридичні та бюрократичні перепони ведення бізнесу, пов'язані із недосконалістю законодавчої бази

Джерело: (Zhibo, 2022).

4. Напрями подальшого розвитку військово-історичного туризму в Україні

Військово-історичний туризм все ще залишається недостатньо затребуваним в Україні, попри значну кількість меморіалів, музеїв, пам'яток та інших дестинацій. Цей вид туризму має давню історію та багаті традиції, однак раніше часто використовувався як інструмент нав'язаної пропаганди, тому не мав особливої популярності.

Саме тому розроблення ефективної стратегії розвитку ВІТ в Україні покликане не лише усунути давні стереотипи, але й створити сприятливі умови для сталого розвитку цієї галузі туризму на основі ефективного використання історико-культурного потенціалу наявних пам'яток, широкого застосування новітніх мультимедійних технологій віртуальної й доповненої реальності, нових методик організації військово-історичних турів на основі історичних реконструкцій, нових підходів до розуміння української історії та культури (Смирнов & Джибо, 2020с).

Основними напрямками розвитку ВІТ в Україні на період до 2030 р. є:

- підвищення рівня відвідуваності пам'яток ВІТ завдяки удосконаленню методів їх промоції на ринку і методик організації музейної та екскурсійної справи;
- активізація процесів збереження, реставрації й адаптації пам'яток війни до потреб ВІТ;
- розвиток сервісу і створення комфортних умов для туристів з України та з-за кордону;
- розширення міжнародного співробітництва в галузі ВІТ;
- підвищення обізнаності населення й іноземних туристів про ключові військово-історичні локації, івенти та інші ресурси.

Основними завданнями розвитку ВІТ в Україні є:

- розроблення та реалізація плану розвитку військово-історичного туризму на основі широкого застосування сучасних технологій та методик організації військово-історичних турів;
- реставрація, консервація й утримання пам'яток військово-історичного туризму;
- розроблення і впровадження програми підготовки кваліфікованих гідів з воєнної історії та інших спеціалістів у галузі військово-історичного туризму;
- організація науково-освітніх і громадсько-політичних заходів, присвячених розвитку військово-історичного туризму;
- розроблення та впровадження ефективних маркетингових стратегій на основі широкого виростання мультимедійних технологій, інтернет-комунікацій та диджиталізації для просування військово-історичного туризму в Україні;
- сприяння реалізації законодавчих ініціатив, присвячених активізації розвитку військово-історичного туризму в Україні;
- налагодження тісної партнерської взаємодії з іноземними організаціями, що займаються питаннями військово-історичного туризму.

Основними напрямками реалізації дорожньої карти розвитку ВІТ в Україні є:

каталогізація пам'яток: створення повного каталогу пам'яток військово-історичного туризму на території України, включно з музеями, меморіалами, місцями боїв, військовими кладовищами та іншими об'єктами;

реставрація та збереження: надання необхідних фінансових ресурсів для збереження та покращення стану пам'яток військово-історичного туризму й активного розвитку музеїв та інших закладів військово-історичної тематики;

створення тематичних маршрутів: розроблення нових тематичних туристичних маршрутів військово-історичними локаціями та створення відповідних елементів якісного сервісного й туристичного обслуговування протягом усього маршруту;

створення інтерактивних експозицій пам'яток: оновлення експозицій військово-історичних і краєзнавчих музеїв, впровадження сучасних мультимедійних технологій віртуальної та доповненої реальності;

організація парадів та історичних реконструкцій (Смирнов & Джибо, 2020с);

маркетинг та просування: запровадження новітніх маркетингових стратегій, спрямованих на просування ключових івентів і локацій військово-історичного туризму через рекламу, соціальні мережі, співпрацю з медіа тощо;

освітні програми: розроблення новітніх освітніх програм і курсів з питань організації та проведення заходів військово-історичного туризму, воєнного туризму для слухачів навчальних закладів різного рівня акредитації;

взаємодія з ветеранами та їхніми організаціями: налагодження тісної співпраці з ветеранами, учасниками воєнних подій та військово-меморіальними організаціями для забезпечення вірогідності опису подій військово-історичного характеру;

розвиток транспортних сервісів: забезпечення розвитку мережі транспортних комунікацій та обслуговування відвідувачів військово-історичних дестинацій;

співпраця з іноземними партнерами: налагодження тісних контактів співпраці з іноземними туристичними компаніями й організаціями, які працюють у галузі військово-історичного туризму;

створення спеціальних програм для різних аудиторій: розроблення напрямів залучення до військово-історичного туризму представників різних навчальних закладів, професій, соціальних груп населення;

забезпечення доступності та інклюзивності: забезпечення доступності пам'яток військово-історичного туризму для осіб з обмеженими можливостями;

забезпечення екологічної сталості: розроблення природоохоронних і енерго- та ресурсоощадних заходів під час проведення заходів з військово-історичного туризму, сортування відходів, використання екологічно чистих матеріалів;

залучення місцевого населення та бізнесу: активізація місцевого населення і бізнесу для підтримки військово-історичного туризму шляхом створення спільних проєктів та залучення волонтерів;

моніторинг та оцінка результатів: встановлення системи моніторингу й оцінки результатів реалізації стратегії розвитку військово-історичного туризму з метою постійного вдосконалення якості надання послуг.

Наведені напрями реалізації дорожньої карти не є вичерпними та остаточними, проте формують основу для подальшого розвитку ВІТ в Україні. Вони мають бути актуалізовані, уточнені й доповнені з огляду на наявні регіональні ресурси розвитку ВІТ, поточну соціально-політичну ситуацію в країні та запити українського суспільства на отримання повноцінної неупередженої інформації щодо питань війни і миру, які хвилюють громадян нашої держави.

Висновки

Оскільки метою цього дослідження є аналіз напрямів становлення та розвитку військово-історичного туризму як важливої складової спеціалізованого туризму в Україні, слід зазначити, що під цим поняттям ми розуміємо подорожі старовинними замками, фортифікаційними спорудами, місцями історичних битв, територіями скоєння масових воєнних злочинів (наприклад концтаборами), музеями військової техніки (включно з наземною, повітряною, водною чи космічною) і обладнання, стимулюючи тим самим туриста на систематизацію знань про захист Вітчизни і героїчні сторінки її історії. Це виступає складовою отримання базової військової підготовки, фізичної підготовки для юнаків та дівчат до служби в ЗСУ, підготовки до самозахисту, отримання навичок володіння зброєю, а також елементом вшанування пам'яті загиблих захисників України. Він містить у собі подорожі військово-історичними пам'ятками та центрами, зброярський історичний туризм, мілітарі історичний туризм та воєнний туризм. Також військово-історичний туризм охоплює військово-пізнавальний туризм, військово-пригодницький та туризм військово-історичних реконструкцій бойових подій.

Для оцінки напрямів розвитку ВІТ в Україні проведено *SWOT*-аналіз, аналіз макросередовища *PESTLE* та аналіз мікросередовища *COSMIC*. За їх результатами розроблено напрями розвитку військово-історичного туризму в Україні на період до 2030 р. та розкрито шляхи їх реалізації в сучасних умовах. Запропоновані напрями передбачають розроблення низки заходів соціального, політичного, ринкового, організаційного, краєзнавчого, природоохоронного характеру. Їх реалізація дасть змогу забезпечити:

- збільшення доходів від туристичної галузі в цілому та від військово-історичного туризму зокрема;

- зростання ролі патріотичного виховання молоді та формування позитивного політичного іміджу країни на міжнародній арені;
- зростання ролі військово-історичного туризму України на міжнародному рівні;
- створення нових робочих місць в галузі військово-історичного туризму;
- збереження і реставрацію пам'яток військово-історичного профілю;
- підвищення поінформованості населення і гостей країни щодо військово-історичних подій, які відбувалися в державі;
- сприяння розвитку підприємств економіки вражень, індустрії гостинності та розваг тощо;
- активізацію міжнародного обміну знаннями і досвідом у сфері військово-історичного туризму;
- інтеграцію військово-історичного туризму України до світового туристичного ринку;
- розвиток і застосування нових мультимедійних технологій та інноваційних методів подання інформаційного контенту у військово-історичному туризмі завдяки розвитку ВІТ, доповненої та віртуальної реальності.

Реалізація дорожньої карти розвитку ВІТ в Україні спрямована на формування ефективної внутрішньої та зовнішньої політики держави у цій сфері, створення належних умов для зростання кількості туристів, що відвідують Україну, і, як результат, на покращення економічної ситуації в країні. Військово-історичний туризм має важливе значення для розвитку місцевих громад та регіонів на основі ефективного використання унікальної ресурсної бази, запровадження новітніх технологій і методів організації військово-історичних турів. Це буде сприяти загальноекономічному розвитку країни та зміцненню її міжнародного авторитету.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

REFERENCE

Tkachenko, T., Hladkyi, O., & Klimova, A. (2024). Ukrainian tourism in the Face of War and Economic Crisis. *Contemporary Economy in the Face of Economic, Social and Political Crises: Economic, Managerial, Social and Legal Aspects*. Krakow University of Economics.

Tkachenko, T., Hladkyi, O., & Klimova, A. (2024). Ukrainian tourism in the Face of War and Economic Crisis. *Contemporary Economy in the Face of Economic, Social and Political Crises: Economic, Managerial, Social and Legal Aspects*. Krakow University of Economics.

Zhibo, Cui. (2022). Geospatial research methodology organizations of military tourism in Ukraine. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Geography*, 83(2), 105–108. <http://doi.org/10.17721/1728-2721.2022.82.15>

Zhibo, Cui. (2022). Geospatial research methodology organizations of military tourism in Ukraine. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Geography*, 83(2), 105–108. <http://doi.org/10.17721/1728-2721.2022.82.15>

Гладкий, О. В. (2022). Особливості розвитку сфери туризму та гостинності під час запровадження військового стану. <i>Сфера обслуговування: виклики сьогодення та перспективи відновлення в Україні</i> (с. 24–27). ВСП КТЕФК ДТЕУ.	Hladkyi, O. V. (2022). Peculiarities of tourism and hospitality service development during the introduction of martial law. In <i>The service sector: current challenges and prospects for recovery in Ukraine</i> (pp. 24–27). VSP KTEFK SUTE.
Гладкий, О. В. (2023a). Наукові основи формування військово-патріотичного туризму в Україні. <i>Індустрія гостинності: стан, тенденції розвитку та перспективи галузі в умовах війни</i> (с. 64–68). Камула.	Hladkyi, O. V. (2023a). Scientific bases of military-patriotic tourism formation in Ukraine. In the <i>Hospitality industry: state, development trends and prospects of the industry in Wartime</i> (pp. 64–68). Kamula.
Гладкий, О. В. (2023b). Порожні міста. <i>Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів</i> (с. 5–8). ФОП Мажула Ю. М.	Hladkyi, O. V. (2023b). The empty cities. In <i>Socio-geographic factors of regional development</i> (pp. 5–8). ST Mazhula Yu. M.
Кляп, М. П., & Шандор, Ф. Ф. (2013). <i>Сучасні різновиди туризму</i> . Знання.	Kliap, M. P., & Shandor, F. F. (2013). <i>Modern varieties of tourism</i> . Znannia.
Корсак, Р. В., & Ільницький, В. (2017). Сучасні тенденції розвитку військового туризму в Україні. <i>Тенденції розвитку туристичної індустрії в умовах глобалізації</i> (с. 22–26). Інвазор.	Korsak, R. V., & Ilnytskyi, V. (2017). Modern trends in the development of military tourism in Ukraine. In <i>Trends of the development of the tourism industry in the conditions of globalization</i> (pp. 22–26). Invasor.
Кушнар'єв, В., & Поліщук, О. (2018). Мілітарі-туризм як інноваційний напрямок екстремального та пізнавально-розважального туризму. <i>Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Туризм</i> , (1), 107–118.	Kushnariov, V., & Polishchuk, O. (2018). Military tourism as an innovative direction of extreme and educational and entertainment tourism. <i>Bulletin of the Kyiv National University of Culture and Arts. Series: Tourism</i> , (1), 107–118.
Любіцева, О. О., & Шпарага, Т. І. (2021). <i>Музейний туризм</i> . https://geo.knu.ua/images/doc_file/navch_lit/Libizeva_Schparaga_Museiniy_tur.pdf	Liubitseva, O. O., & Shparaga, T. I. (2021). <i>Museum tourism</i> . https://geo.knu.ua/images/doc_file/navch_lit/Libizeva_Schparaga_Museiniy_tur.pdf
Мельник, А. В. (2011). Нестандартні види туризму: особливості функціонування військового туризму. <i>Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка</i> , (33), 350–353.	Melnyk, A. V. (2011). Non-standard types of tourism: peculiarities of military tourism functioning. In <i>Collection of Scientific Works of the Military Institute, Taras Shevchenko Kyiv National University</i> , (33), 350–353.
Смирнов, І., & Джибо, Цуй (2020a). Potential of military tourism development in border regions of Ukraine and Poland. <i>Світовий та вітчизняний досвід функціонування туристичних дестинацій</i> (с. 64–67). Цифра-Принт.	Smimov, I., & Zhibo, Cui (2020a). Potential of military tourism development in border regions of Ukraine and Poland. In <i>World and domestic experience of tourist destinations functioning</i> (pp. 64–67). Digital-Print.
Смирнов, І., & Джибо, Цуй. (2020b). Problems of military tourism development in Ukraine and Poland in border regions. <i>Туризм у XXI столітті: виклики і реагування</i> (с. 33–37).	Smimov, I., & Zhibo, Cui. (2020b). Problems of military tourism development in Ukraine and Poland in border regions. In <i>Tourism in the XXI century: challenges and responses</i> (pp. 33–37).
Смирнов, І., & Джибо, Цуй. (2020c). Військово-історичні реконструкції та фестивалі як перспективний вид туризму у містах (на прикладі м. Кам'янця-Подільського). <i>Міський туризм: реалії, виклики, перспективи</i> (с. 86–88). Альфа-Пік.	Smimov, I., & Zhibo, Cui. (2020c). <i>Military-historical reconstructions and festivals as a promising type of tourism in cities (via the example of the city of Kamianets-Podilskyi)</i> . In <i>Urban tourism: realities, challenges, prospects</i> (pp. 86–88). Alpha Peak.
Ткаченко, Т. І., Ведмідь, Н. І., Гладкий, О. В., Михайліченко, Г. І., Дворська, І. В., & Козоріз, О. Є. (2024). Аналітичний звіт з науково-дослідної роботи "Аналітичне дослідження втрат туристичної індустрії від війни в Україні". ГС Національна туристична організація України (НТОУ). https://ntou.ua/assets/files/ntou-library-war-Impact-analysis.pdf	Tkachenko, T. I., Vedmid, N. I., Hladkyi, O. V., Mykhailichenko, G. I., Dvorska, I. V., & Kozoriz, O. E. (2024). <i>Analytical report on the research scientific work "Analytical study of tourist industry losses during the war in Ukraine"</i> . PA National Tourism Organization of Ukraine (NTOU). https://ntou.ua/assets/files/ntou-library-war-Impact-analysis.pdf

Ткаченко, Т. І., & Клімова, А. М. (2021). Фортифікаційні споруди в Україні: стан та нагальні питання державного регулювання. У <i>Фортифікації в туризмі: потенціал, стан, промоція, інновації</i> (с. 58–61). ТОВ Геопринт.	Tkachenko, T. I., & Klimova, A. M. (2021). Fortification structures in Ukraine: state and urgent issues of state regulation. In <i>Fortifications in tourism: potential, state, promotion, innovations</i> (pp. 58–61). Geoprint LLC.
Чикайло, Ю. І., Стадницька, В. А., & Волошин, І. М. (2015). Військово-історичні музеї України як об'єкти військового туризму (на прикладі міста Львова). <i>Географія та туризм</i> , (32), 74–85.	Chikailo, Yu. I., Stadnytska V. A., & Voloshyn, I. M. (2015). Military-historical museums of Ukraine as objects of military tourism (via the example of the city of Lviv). <i>Geography and tourism</i> , (32), 74–85.
Шпарага, Т. (2021a). Замкові комплекси Тернопільської області та їх використання в туризмі. <i>Фортифікації в туризмі: потенціал, стан, промоція, інновації</i> (с. 82–84). ТОВ Геопринт.	Shparaga, T. (2021a). Castle complexes of Ternopil region and their usage in tourism. <i>Fortifications in tourism: potential, state, promotion, innovations</i> (pp. 82–84). Geoprint LLC.
Шпарага, Т. (2021b). Інноваційні аспекти формування музейної аудиторії: зарубіжний та вітчизняний досвід. <i>Перспективи розвитку туризму в Україні та в світі: управління, технології, моделі</i> (с. 171–185). 7-ме вид. ІВВ Луцького НТУ.	Shparaga, T. (2021b). Innovative aspects of museum audience formation: foreign and domestic experience. In <i>Prospects of tourism development in Ukraine and the world: management, technologies, models</i> (pp. 171–185). 7nd ed. Lutsk National Technical University.
Шпарага, Т. (2022). Викрадена, але не втрачена пам'ять. <i>Війна та туризм: матеріали міжнародної науково-практичної конференції</i> (с. 101–106). ТОВ Геопринт.	Shparaga, T. (2022). Stolen, but not lost memory. In <i>War and tourism: materials of the international scientific and practical conference</i> (pp. 101–106). Geoprint LLC.

Конфлікт інтересів. Автори заявляють, що вони не мають фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не мають відносин з державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що автори працюють в установі, яка є видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в упередженості, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів і редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

Автори не отримували прямого фінансування для цього дослідження.

Внесок авторів є рівнозначним.

Гладкий О., Гашімов М. Розвиток військово-історичного туризму в Україні. *Міжнародний науково-практичний журнал "Товари і ринки"*. 2024. № 2 (50). С. 21–40. [https://doi.org/10.31617/2.2024\(50\)02](https://doi.org/10.31617/2.2024(50)02)

Надійшла до редакції 17.04.2024.

Отримано після доопрацювання 23.05.2024.

Прийнято до друку 27.05.2024.

Публікація онлайн 11.06.2024.